

Večerka, Radoslav

K metodě a pracovním postupům popisu staroslověnské syntaxe

Opera Slavica. 2002, vol. 12, iss. 4, pp. 25-36

ISSN 1211-7676

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/117434>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

* TRADICE – MATERIÁLY – ZPRÁVY *

K METODĚ A PRACOVNÍM POSTUPŮM POPISU STAROSLOVĚNSKÉ SYNTAXE

(Prezentace syntaktického kompendia přednesená na zasedání
Pražského lingvistického kroužku 7. 10. 2002)

Radoslav Večerka

Předkládám některé poznatky o metodě a pracovních postupech popisu staroslověnské skladby, které jsem získal při zpracovávání kompendia *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax*, Freiburg i.Br.: I. *Die lineare Satzorganisation*, 1989; II. *Die innere Satzstruktur*, 1993; III. *Die Satztypen: Der einfache Satz*, 1996; IV. *Die Satztypen: Der zusammengesetzte Satz*, 2002.

Cílem tohoto díla je především synchronní popis a výklad syntaktické stavby staroslověnštiny. Na rozdíl od zpracování fonetiky/fonologie a morfologie, opírajícího se heuristicky tradičně o tzv. „kanonické památky“, jejichž pevné jádro vymezil svého času V. Jagić a jejichž počet byl zčásti rozšířen teprve v poslední době, vyžaduje si zpracování syntaxe stejně jako zpracování slovní zásoby daleko širší jazykově materiálovou, a tedy i pracovní exerpční bázi. Proto jsem se v podstatě přidržel pramenné základny akademického *Slovníku jazyka staroslověnského*, který vedle vlastního kánonu zpracovává několik desítek dalších památek doložených sice až v mladších církevněslovanských opisech, ale jako literární skladby vzniklých zčásti pravděpodobně na Velké Moravě v 9. stol. a v přemyslovských Čechách 10.–11. stol., v menší míře též v Bulharsku téhož období a ve staré Rusi 11. stol. Dokladový materiál z nich jsem mohl získávat při redakční čtbě SJS v jeho rukopisné podobě ještě před tím, než vyšel tiskem, ale hlavně též z bohaté listkové kartotéky oddělení staroslověnského slovníku při akademickém Slovanském ústavu. Jsem za souhlas k využití tohoto materiálu kolegům i vedení ústavu velmi vděčný. Abych si doplnil aspoň literární obraz 10. stol., vy-excerpoval jsem z památek bulharského původu ještě některé skladby další (např. Život Naumův) a zejména též rozsáhlý Šestodněv Jana Exarchy Bulharského.

Vyvstává ovšem otázka, do jaké míry – a zda vůbec – je možno splnit postulát deskripční synchronnosti při prezentaci a explikaci nějakého jazykového materiálu, je-li rozložen na časové ose několika století a je-li doložen – v našem případě v textech jazyka spisovného – na tak rozsáhlém a nářečně diferencovaném území jako staroslověňština toho textového korpusu, který jsem zvolil ke svému zpracování. Je obecně známou předností při uplatnění synchronického aspektu, že otevírá možnost postihnout horizontálně vzájemnou vázanost zkoumaných jazykových jevů, typy jejich opozic, jejich celostního uspořádání atd., vytvářející systém příslušného útvaru jazyka fungující v jistém časovém úseku. Jde však o to, z jakého časového (i prostorového) rozpětí jsou analyzované jazykové jednotky spolu srovnatelné jako složky jedné koherentní jazykové struktury. Když N. Trubeckoj podal náčrt fonologického systému staroslověňštiny¹, vytvořil si k tomu (na základě duchaplné interpretace hlaholských grafémů) fakticky nedoložený, svým způsobem ideální model, který nazval „prastaroslověňština“ a jehož fonologickou soustavu elegantně popsal a vložil. Nejstarší empiricky zjištělý stav doložený v hlaholských památkách kánonu se totiž představě jednotné staroslověňské soustavy vzpírá. Např. jen na poli rhinesmu mají Zogr a Mar pět grafémů pro nosovky, As, Cloz a Euch čtyři a Sin a Kij dokonce jen tři (v každé z uvedených památek s pravidelnou specifickou distribucí). Zdálo by se tedy, že usilovat o synchronní popis staroslověňštiny podle situace v několika desítkách uvedených památek je úkol nespílitelný. Bylo však už konstatováno (Havránek), že se syntax chová po této stránce podstatně jinak než fonologie². „Nový“ stav se ve vývoji fonologické soustavy vynořuje nesrovnatelně rychleji než ve vývoji syntaktické stavby. To, co už mladogramatici označovali jako „hláskovou změnu“ nebo „hláskový zákon“, představuje substituci, náhradu, výměnu jednotky *a* jednotkou *b* v časovém rozpětí života několika málo generací. Vývoj syntaktické soustavy probíhá naproti tomu krátkodobě nesubstitučně, nové prostředky se vyvíjejí postupně, většinou dlouhodobě koexistují s prostředky staršími a jejich vzájemný vztah se může plynule přehodnocovat funkčně, stylisticky apod.

V staroslověňštině toho souboru textů, které posloužily jako pramenná základna mého kompendia, není např. protiklad lokálního určení statického a dynamického (po předložkách *vb*, *na*, *o/ob*) vyjádřen s pomocí lokálu nebo akuzativu jako opozice bipolární, nýbrž jako asymetrický protiklad prostředku příznakového a prostředku bezpříznakového: zatímco lokál představuje v těchto konstrukcích typ bezpříznakový, neboť může vyjadřovat jak pojetí statické, tak i dynamické, např. **ležaaše na brězě* („kde“) i **pade se na brězě* (vlastně „kam“), vyjadřuje akuzativ pojetí dynamické příznakově, tj. výslovně jako takové a přitom pouze je (nikoli tedy též pojetí statické), např. **pade se na brěgъ* („kam“), nikdy však **ležaaše na brěgъ*. To je pro staroslověňštinu zjištěný, relativně dlouhodobý stav „synchronní“. Pro jeho výraznější charakteristiku není bez užítka pozorovat vztah obou prostředků na časové ose. Je-li správná hypotéza Scheles-

¹ Trubeckoy, N. S.: *Altkirchenslavische Grammatik*, Wien 1954, 2. vyd. 1968.

² Havránek, B.: *Metodická problematika historickosrovnávacího studia syntaxe slovanských jazyků*, in: K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků, Olomouc – Praha 1957, 77–88.

nikerova³ a Aitzetmüllerova⁴, je třeba počítat s tím, že užívání lokálu jako pádu dynamického mohla staroslověnština zdědit z období předhistorického; oba autoři se mj. dovolávají např. užívání lokálu jako cílového pádu po některých slovesech pohybu v staré indičině. Akuzativ by byl získal ve srovnání s lokálem tuto syntaktickosémantickou vlastnost sekundárně, na základě své funkce jako pád přímého předmětu u transitiv, neboť právě tato jeho funkce vykazuje nepřehlédnutelné styčné plochy s významem prostorového směřování, zacílení; v jazykovědě ovšem jinak převládá přesvědčení o opačné časové posloupnosti funkcí akuzativu: primární by měla být konkrétně příslovečná (typ *eo Romam*), a teprve sekundární abstraktněji gramatická (typ *amo Romam*). Koexistence obou prostředků lokálního určení, lokálu a akuzativu, zprvu patrně nevyhraněná, se do staroslověnštiny vyvinula už uspořádaně, způsobem právě popsaným. A další vývojová fáze ve většině slovanských jazyků (samozřejmě bez bulharštiny a makedonštiny) znamená přehodnocení jejich vztahu v opozici bipolární, i když ne vždy provedenou beze zbytku.

Vedle vágnosti časového vymezení toho, co ještě je a co už není „synchronní“, představuje někdy překážku pro možnost zjišťovat horizontální propojení zkoumaných prostředků v rámci jedné, společné jazykové struktury jejich příslušnost do různých vrstev odhalovaných při synchronní stratifikaci živých jazyků; hranice některých typů takových vrstev jsou při hledání synchronních spojnic prostě neprůchodné. Např. zjevně neexistuje „fonologický systém současné češtiny“ jako soubor fonémů a jejich vzájemného sepětí v rámci jedné jazykové struktury. Je ovšem možný fonologický popis současné češtiny spisovné, hanáckých dialektů, lašských dialektů atd.. Ani takto pojaté makrodialekty nemusí však ještě tvořit vždy jedinou strukturu; ta se objeví teprve u jejich dílčích podskupin, „podřečí“, „různořečí“ atp. jak je nazýval už A. V. Šembera. „Fonologický popis současné češtiny“ jako celku není a nemůže být popisem jedné fonologické struktury, ale v nejlepším případě paralelně prezentovaným souborem fonologických struktur různých, mezi sebou navzájem strukturálně nespojitých. Jisté souvislosti mezi nimi by mohl nabídnout aspekt diachronní.

Staroslověnština má po této stránce zcela jiný charakter než současné živé („národní“) jazyky. Není takto stratifikovaná, nýbrž sama vstupovala do komplexní jazykové reality staré Moravy, starého Bulharska, starého Charvátska, staré Rusi jako stratum spisovné. Přitom tam všude byla v nejstarších fázích s největší pravděpodobností chápána jako literární složka jazyka domácího. To pak otvíralo dveře k tomu, že do ní mohly pronikat prvky z místních nářečních bazí. V případě prostředků syntaktických však přitom – na rozdíl od fonologie – nedocházelo většinou k promiskuitě prostředků navzájem cizorodých, strukturálně neslučitelných, nýbrž jen k jejich oživení respektive využití specifickým, ale latentně vlastně možným způsobem nebo k úpravě jejich relativního frekvenčního indexu v textech ve srovnání s prostředky konkurujícími. Např. *Sav* vykazuje v různých etich s genitivem a dativem adnominálním ve srovnání se *Zogr*,

³ Schelesniker, H.: *Beiträge zur historischen Kasusentwicklung des Slavischen*, Graz – Köln 1964.

⁴ Aitzetmüller, R.: *Beobachtungen zur syntaktischen Verwendung von Lokativ und Akkusativ im Altbulgarischen und Serbokroatischen*, in: *Festschrift L. Sadnik*, Freiburg i. Br. 1981, 14–42; Gešev, V.: *Vázmožni sb. svidetelstva za drevni značenija na ide. vinitelen p.*, in: *Paleobulgarica* 23/4, 1999, 96–103.

Mar a As největší převahu dativu. Tento jev se tradičně hodnotí jako otisk severovýchodního bulharského prostředí, v němž Sav vznikla.

Sám jazyk spisovný je možno v synchronním průřezu stratifikovat též podle funkčních stylů. Ty netvoří vždy zásadní bariéry při hledání strukturálních souvislostí mezi zkoumanými jevy, ale pomáhají stanovit jejich stylistickou hodnotu, „přichut“. Více o tom níže, zde aspoň jeden příklad. V staroslověnských evangelních kodexech je ještě skoro důsledně zachována archaická syntax číslovek, s plnou substantivní platností číslovek 5–10, 100, 1000 a s neuniverbizovanou podobou číslovek druhé desítky, v nichž hrály syntakticky relevantní úlohu roli jejich jednotkové komponenty před obratem *na desęte*. V kanonické památce Supr je však stav syntaxe kardinálií velmi pokročilý; jsou v něm masivně zastoupeny vývojově mladší konstrukce jako **o pěti chléběchъ* na místě (a vedle) vývoje původnějšího **o pěti chlébъ*, dále **četyri-nadesęte zlaticъ* na místě (a vedle) staršího **četyri na desęte zlatice*. První krok ve výkladu tohoto jevu se nabízí s uplatněním aspektu jazykově zeměpisného. Supr vzniklý literárně v Prvním bulharském carství (a rukopisně dochovaný asi z 11. stol.) odráží nářeční situaci z okolí sídelní Prěslavi, odkud se jakožto z teritoriálního, ale i politického a kulturního centra šířila tato syntakticky neoterizující vlna postupně do oblastí okrajových. Naproti tomu evangelia odrážejí nářeční situaci teritoriálně periferního Soluňska, a zachovávají proto stav archaičtější. Není to však výklad konečný. K jeho druhému kroku vyzývá pozorování syntaxe číslovek v Šestodněvu Jana Exarchy Bulharského. Tato památka vznikla sice literárně zhruba ve stejné době a na stejném teritoriu jako Supr, ale přestože je nejstarším rukopisem doložena až ze 13. stol. (a vedle toho i v dalších opisech mladších), takže by v ní bylo možno očekávat další nárůst číslovkových konstrukcí vývojově pokročilejších, zachovává naopak stav mnohem archaičtější než Supr. Nabízí se tu patrně vysvětlení stylistické, související s rozdílným žánrem obou památek. V Supr jsou obsažena jednak kázání stylizovaná jako komunikáty orientované přímo na adresáta/adresáty, jednak životy svatých, tj. vyprávění s cílem nábožensky a morálně výchovným; byly tedy zaměřeny vždy k širšímu publiku. Proto se skladba patrně nebránila užití kolokviálních prostředků zásadně – když její spisovnost obecně byla zajišťována prostředky jinými – viz níže. Šestodněv je naproti tomu spis kosmogonického obsahu, tedy skladba obsahově exkluzivnější a zjevně proto i příslušející mezi literární útvary psané „vysokým stylem“ stejně jako texty biblické a liturgické.

Vedle primárního aspektu synchronně popisného se v kompendiu uplatňuje též hledisko diachronní, a to v podobě kratších historických, srovnávacích a etymologických charakteristik a poznámek k jednotlivým staroslověnským syntaktickým prostředkům a konstrukcím; jsou většinou tištěny menšími literami (petitem). Zařazení pasáží tohoto typu je motivováno jednak tradicí, neboť staroslověnština se často traktuje jako úvod do slovanské jazykovědy, a jednak tím, že historikosrovnávací zasazení zkoumaných jevů staroslověnských může někdy aspoň částečně kompenzovat nedostatky badatelovy jazykové kompetence při jejich hodnocení.

Pozorované jazykové jevy tohoto druhu se přitom osvědčují jako -- 1. slovansky autochtonní, a to -- a) obecně slovanské jak v době svého vzniku, tak ještě i dnes, např. modální konstrukce se slovesem psl. **mogti*, stsl. *mošti* „moci“; -- b) obecně slovanské v době svého vzniku, dnes však již odumřelé, např. bezpředložkový lokál (*tomъ městě*

„na tom místě“, *prilěpiti se komu* „přilepit se/připojit se ke komu“); -- c) nářečně pozdně praslovanské jako např. věty přací tvořené s pomocí partikule/spojky *da* + indikativu praesentis, které byly původně omezeny na jazykové území jihoslovanské; -- 2. spisovně neologické, většinou inspirované syntaktickým modelem řeckým, a to -- a) syntaktické kalky jako např. věty s kopulou *byti* a predikátovým jménem v akuzativu po předložce *въ* (*byti въ kogo/čьto* „stát se kým/čím“); -- b) spisovně neologismy, které pod řeckým vlivem představují rozvinutí domácích výrazových potencií, předtím jen latentních, skrytých nebo řídkých, daleko nad míru obvyklou v živé (neliterární) řeči jako např. většina konstrukcí participiálních. Částečně se v díle objevují též pokusy proniknout hlouběji do minulosti, do období indoevropského, ba dokonce až do časově už neurčitého glottogonického pravěku a nabídnout jakési „syntaktické etymologie“.

Základní rozdíl mezi badáním o syntaxi současných jazyků živých na jedné straně a o syntaxi staroslověnštiny na straně druhé vyplývá z povahy předmětu zkoumání. V případě staroslověnštiny se zpracovává jazykový materiál uložený v jistém souboru starých rukopisných památek. Ten sice není v slavistice nijak jednoznačně a závazně vymezen, a z toho důvodu může být u různých badatelů různě rozsáhlý, ale je vždy nutně omezený. Obsahuje proto jen uzavřenou množinu výroků, a tedy i jazykových jednotek podrobovaných lingvistické deskripci a analýze. Na rozdíl od toho je množina jevů moderních jazyků živých otevřená, neuzavřená, i když pro jejich uživatele přítom zároveň i aktuálně „kompletní“. Absence některého syntaktického jevu nebo typu v živém jazyce může mít pro posouzení možnosti nebo nemožnosti transformace nebo substituce zkoumané jazykové jednotky testovací sílu jazykovědného argumentu. Naproti tomu podobná absence v mrtvé a textově uzavřené staroslověnštině může být eventuelně vyvolána i jen nahodilou nepřítomností příslušné vyjadřovací potřeby v daném textovém korpusu. Badatel tu zůstává namnoze v nejistotě, protože se mu pro staroslověnštinu nedostává právě jazykové kompetence, oné intuitivní jistoty, kterou jinak má o výrazových potenciích jazyka mateřského a strukturám zařazení nebo stylové hodnotě jeho výrazových prostředků.

Částečně lze ovšem nedostatek jazykové kompetence pro staroslověnštinu kompenzovat vyhodnocením některých pozorování lingvistických a některých zjištění filologických. Jako fakt lingvistický se především nabízí vyšetření toho, co lze metaforicky pojmenovat jako „syntaktické chování“ zkoumaného jevu, tj. vázanost nebo nevázanost slovosledu nebo větosledu, možnost nebo nutnost užít nebo neužít v něm negace, volnost nebo závaznost užít nebo neužít v něm některých slovesných časů nebo vidů, obligatornost nebo fakultativnost užít nebo neužít zkoumaného větného členu „holého“, nebo rozvitého, nebo několikanásobného atp. Lingvistický aspekt pomocný představují historickosrovnávací údaje slovanské, a to na jedné straně stav pozdně praslovanský (samozřejmě jen rekonstruovaný) a na druhé straně fakticky doložená podoba popisovaných jazykových útvarů v historii různých slovanských jazyků, dovedená eventuálně až do současnosti. Filologicky otvírá staroslověnským textům k lepšímu porozumění dveře jejich vztah k jinojazyčným předlohám (převážně řeckým, jen omezeně též latinským a ojediněle též starohornoněmeckým) a existence variant na identických místech téhož textu obsaženého v různých starých rukopisných kodexech.

Technicky je možné defektnost a neúplnost výrazové soustavy staroslověnštiny pro větší názornost a zřetelnost výkladu vyplnit tím, že se vytvoří útvary jakoby očekávané, ale v textech fakticky nedoložené. Ve svém kompendiu jsem pro ně užil označení v lingvistice obvyklého, totiž hvězdičky. Je však třeba říci, že takový asteriscus mívá v odborných textech – a ovšem i u mne – různou funkci.

V etymologických pracích označuje hvězdička předpokládané genetické východisko vykládaného jazykového jevu např. **wlkwos* představuje rekonstrukci ide. možné podoby slova *wlk*. V této funkci užívám hvězdičky k označení silně hypotetických archetypů syntaktických rovněž, např. u stsl. vazby ak. s participiem typu *Viždq tę* (ak.) *ležešb* (ak.) uvádím jako možný syntaktický etymon neurčitého stáří, svým způsobem vlastně glottogonický, sekvenci dvou nebo dokonce tří relativně (víceměně) samostatných vět, ovšem ve fonologické a morfologické podobě „anachronicky“ už paleoslovenizované: **Viždq: Ty leže.* „Vidím: Ty (jsi) ležící“, tj. „ty ležiš.“ < (?) **Viždq: Ty* (nom.). *Leže* (nom.). Při synchronně pojatém výkladu stavu staroslověnského označuji hvězdičkou dva různé typy oné „nedoloženosti“, jak to vyplýne z příkladu následující tabulky, v níž jsem spekulativně vytvořil model všech možných slovosledných alternativ stsl. negovaného perfekta:

a) * <i>něsmь prišěbь // ne (...) jesmь prišěbь</i>
b) * <i>jesmь ne prišěbь</i>
c) * <i>ne prišěbь jesmь</i>
d) * <i>prišěbь něsmь // prišěbь ne (...) jesmь</i>

Modely a), b), c) představují slovosledné typy v stsl. textech vskutku doložené a faktické ilustrační doklady z památek jsou v díle za tabulkou i citovány. V tabulce jsou hvězdičkou označeny jen proto, abych nedvojsmyslně vyjádřil, že jsou v ní mým modelovým spekulativním konstruktem. Typ d) se však v stsl. textovém korpusu nevyskytuje vůbec. Je sice nejisté, zda jeho absence není třeba vyvolána oním už zmíněným nedostatkem příležitosti ho v stsl. uzavřeném textovém souboru užít, ale srovnávací aspekt slovanský dovoluje nejspíš vyslovit hypotézu, že je to prostředek jazykově vněštrukturní, agramatický. Netroufám si však říci „zásadně nemožný“, protože nemohu nebrat v úvahu v případě „jazyka“ jeho neuzavřenost a potenciální otevřenost.

Stsl. texty jsou zachovány pouze v grafické podobě. Jejich původní autentická fónická realizace je neznámá, což jejich syntaktickou interpretaci ztěžuje. Jen ve vzácných případech je snad možno ji hypoteticky odhadnout.

S omezenou mírou pravděpodobnosti, ale přece jen, je např. možno vyslovit předpoklad o průběhu fónické linie a výslovnostní segmentaci syntaktických sekvencí obsahujících enklitika, a to podle jejich celkového slovosledného uspořádání a s částečným přihlédnutím k situaci v slovanských jazycích. Stojí-li enklitikon bezprostředně po incipitním větném členu, a to i atributivním syntagmatu jako celku, je patrně možno počítat se splývavou, kontinuální výslovností celého daného segmentu podle klasického, jako termín dnes už sice opuštěného, ale pro daný typ stále dobře použitelného pojmu „Wackernagelův zákon“, např. **Bratrъ – tvoi – ti – samъ – rečeť*

- o - tomъ. Tento slovosledný typ je v staroslověňštině dobře doložen. Pozice enklitického tvaru zájmenného *ti* až za dalším větným členem *samъ*, nikoli bezprostředně za incipitním atributivním syntagmatem, a tedy jakoby v rozporu s Wackernagelovým zákonem, ukazuje patrně na fónickou dierezi před *samъ* a na fónickou linii daného segmentu nesplývavou, diskontinuální: **Bratrъ - tvoi / samъ - ti - řečetъ - o - tomъ*. Rovněž tento slovosledný typ je v staroslověňštině spolehlivě doložen. Předěl pravděpodobně členící fónickou linií tohoto druhého slovosledného typu může mít řečově fyziologický motiv jako „výdechová pauza“ oddělující od sebe dva výslovnostní takty, ale zároveň může hrát jistou úlohu při aktuálním členění větném, protože staví slovo nacházející se de facto uvnitř věty do pozice jakéhosi incipitu vnitrovětného textového segmentu a vybavuje ho tak eventuálně silnějším přízvukem, resp. i s ním souvisejícím důrazem. Připustíme-li, že *samъ* v druhém z uvedených slovosledných typů představuje v dané větě svého druhu výslovnostní „kryptoincipit“, pak by postavení enklitika *ti* nebylo vlastně v zásadním rozporu s Wackernagelovým zákonem, nýbrž by představovalo jeho specifickou alternativní realizaci.

Jen velmi podmíněně by bylo možno brát při rekonstrukci pravděpodobné segmentace stsl. textu v úvahu též interpunkci (tečku nebo kombinaci teček); její funkce v starých rukopisech nebyla totiž dosud vyšetřena tak podrobně a spolehlivě, jak by to bylo žádoucí. Sotva však lze pochybovat o tom, že v textech realizovaných graficky jako scriptura continua měla interpunkce usnadňovat správné čtení nebo deklamaci. Nežádka, i když ne zcela důsledně, byla proto punktuálně od ostatního textu oddělena a graficky tak zvýrazněna cizí propria a adjektiva od nich odvozená, aby jako důležité opětné body textu nebyla vyslovena zkomoleně, např. (podle znění Zogr) Mc 6,11 *отъраднѣе бѣдетъ sodomomъ. li gomorѣnemъ. въ дѣнь сѣдѣннѣи*; Mt 27,32 *ischodešte že obrѣtъ ѡчка. kŭrinѣiska. imenemъ simona*. Podobně jsou často z ostatního textu interpunkčně vyčleněny údaje číselné, ať už jsou vyjádřeny ciferně (tj. nějakou literou pod titlou), nebo slovně. Jsou i četné náznaky toho, že se tečkami naznačovalo to, co by bylo možno nazvat „přirozená (výdechová) fónická segmentace textu“, např. Mt 27,15 *na vsѣkъ že dнь velikъ. obyčaji бѣ idѣmonu. отъпушати narodu. svѣзънѣ egože choiteachq*, resp. že se tak graficky vytyčil aspoň relevantní syntaktický skelet textu, např. Mt 26,73–75 *rѣšѣ petrovi. въ istinъ i ty otъ nichъ esi. i besѣda tvoѣ avѣ tѣ tvoriti. tьgda načѣtъ rotiti sѣ i kleti sѣ. ѣko ne znajo ѡчка. i abie kurъ vьzglasli. i pomѣnъ petrъ ѡglъ ѡsvъ. i řeče emu. ѣko прѣзде даже куръ ne vьzglasiti. tri kraty отъvьrъжеши sѣ mene. i iшѣдъ vьнъ plaka sѣ gorьko*.

Vyhodnocením interpunkce je však někdy možné argumentačně podpořit hypotézu o vnitřní syntaktické organizaci některých výrazových typů. Např. lze odůvodněně předpokládat zapojení subjektu do některých subtypů tautosubjektové participiální vazby anteponované verbu finitu. Zejména se nabízí subtyp **Prišѣdъ isusъ řeče*, přestože by mohl být spekulativně interpretován dvojím způsobem, buď jako **Prišѣdъ, isusъ řeče*, nebo jako **Prišѣdъ isusъ, řeče*. Pravděpodobnější je však druhá z uvedených interpretací. V její prospěch svědčí interpunkční úzus zjevně už cyrilometodějského znění evangelních překladů. Evangelní památky mají totiž v případech tohoto typu velmi často tečku až za subjektem, např. (podle Zogr) Mt 14,13 *i slyšavъ*

’is. otide otъ tođe; Mt 14,12 i pristopъše učenici ego. vъzěšę tělo ego. Vedle toho se v těchto konstrukcích nezdá nadvýskytuje tečka vůbec. A doloženy jsou konečně i desítky variant se stejně umístěnou tečkou v některém kodexu/v některých kodexech proti absenci tečky v jiném kodexu/v jiných kodexech, např. Mt 8,10 *slыšavъ že ’is. divi sę emu* Zogr, Mar, Sav, ale bez tečky As; Mt 9,8 i *viděvъše že narodi. divišę sę* Sav, ale bez tečky Zogr, Mar, As. Naopak tečka před subjektem, tj. mezi subjektem a participiem, je v tomto slovosledném subtypu v stsl. evangelních kodexech doložena pouze na dvou místech, přitom v každém z obou případů jen v jediném z evangelních kodexů a s variantním čtením v ostatních kodexech: Mt 26,73 *ne po mnogu že pristopъše. stojęštei* (= substantivizované participium ve funkci subjektu) *řešę petrovi* Zogr, ale bez tečky Mar, As, Sav; Mt 18,32 *togda prizъnavъ ego. °gb °gla emu* Sav, ale *togda prizъnavъ i °gnъ ego. °gla emu* As, bez tečky Mar, Zogr(b). Začlenění subjektu společného participiu a verbu finitu jako integrální syntaktické složky do anteponované participiální konstrukce staví ji do situace podobné anteponované vedlejší větě příslovecně. Rozpoznala to na základě všestranného rozboru (též interpunkce!) staroruského znění synodálního opisu I. Novgorodského letopisu už Je. S. Istrinová⁵; přispěla tak k chápání participií v konstrukcích tohoto typu v duchu ruské školy jako „sekundárního přísudku“ (*vtorostепенноје skazujemoje*, v německé jazykovědě se užívá termínu „*zweitragiges Praedikat*“). Postupné zanikání sekundární predikativity participií v obrazech tohoto typu v slovanských jazycích je možno vyhraněně dokumentovat na moderní ruštině, v níž se participiální konstrukce chová syntakticky už jako rozvitě anteponované nepredikativní příslovecně určení, oddělené od slovesného predikátu i jeho subjektu nekoncovou pauzou, v písmu čárkou, srov. *Zakončiv knigu, Vanja vstal.* Pozorování interpunkce v stsl. památkách přináší v tomto případě silný argument ve prospěch hypotézy, že v staroslověnštině byla fónická segmentace, a tedy i syntaktická organizace těchto konstrukcí, ještě jiná než v současné ruštině.

Staroslověnština se jako spisovný jazyk formovala na překladech z řečtiny. Znění řeckých předloh postavilo před překladatele nutnost najít takové výrazové ekvivalenty, které na slovanské půdě bez literární tradice nebyly dotud plně konstituovány. Řečtina – zčásti i mluvená řečtina byzantská, ale především řecká verze bezprostředních předloh stsl. překladů – nabízela překladatelům samozřejmě i podobu příslušných výrazových prostředků. Po této stránce se však v syntaxi vztah k řeckým předlohám nevyčerpává jednoduchou opozicí „syntaktický kalk“ vs. „autochtonní prostředek domácí“. Řečtina někdy inspirovala oživení slovanských výrazových prostředků do té doby spíše jen latentních, a ty navíc ani nemusely být věrným „otiskem“ příslušné konstrukce řecké. Jak subtilně diferencovaným způsobem se vztah syntaktických prostředků staroslověnských k jejich řeckým originálům mohl realizovat, lze předvést na tzv. „členovém iže“, které jedním pólem svého užití představuje prostředek evidentně vytvořený uměle jako ekvivalent řec. členu bez přímého zakončení v slovanském jazykovém úzu, ale druhým pólem svého užití už inklinuje k tomu, aby se konstruk-

⁵ Istrina, Je. S.: *Sintaksičeskije javlenija Sinodal’nogo spiska I. Novgorodskoj letopisi*, in: *IzvORjaSl* 24, kn. 2, 1922–23, 1–172.

čnými odchylkami od znění řeckého přizpůsobilo syntaktické struktury domácí a organicky se do ní zapojilo, jak jsem zde vyložil už při své minulé přednášce⁶.

Řecké předlohy vyvíjely ovšem v mnoha případech méně nápadný, přesto však velmi charakteristický tlak na stsl. znění tím, že v něm působily na frekvenční index konkurujících prostředků, které byly v obou jazycích konstrukčně shodné. Příkladů je celá řada; prozrazují se mj. asymetrickou překladovou ekvivalencí, tj. tím, že v „překladovém čtverci“ tvořeném (pro zjednodušení pouze) dvěma konkurujícími prostředky řeckými zaznamenanými na horizontále a odpovídajícími dvěma konkurujícími prostředky staroslověnskými zaznamenanými na vertikále (nebo naopak) zůstává jedno ze čtyř polí neobsazené, resp. skoro neobsazené. Patrně nejnápadnější, protože absolutní četností dokladů nejvíce zastoupené, je působení řečtiny na frekvenci stsl. participiálních vazeb různých typů. Z nich uvedme statisticky aspoň participia substantivizovaná, tj. vystupující ve stejné funkci jako substantiva, např. *prichodej* „přicházející“ = „přichozí“. Jen v Zogr je jich na 400 a jejich mimořádně vysoká frekvence vynikne názorně při srovnání s evangelním textem Kralické bible, v níž je na odpovídajících místech v 40 případech substantivum nebo adjektivum v substantivní funkci, jako *pastýř, rozsévač, strážný, prodavač, náměsíčník, nepřítel, protivník, dělník, činitel, zrádce, spoluhodovník, soused, pokojný, nemocný, ďábelstvím posedlý, neduživý, lačný, bohatý, uzdravený, mrtvý*, a ve 280 případech perifráze různými relativními větami (event. i prostředky jinými), např. (*ten*), *jenž*; (*všichni*), *kteří(ž)*; (*to*)(*všechno*), *co*; (*ten*)(*každý*), *kdož*; apod. Je tedy v stsl. Zogr pětinašobné množství substantivně užitých aktivních participií než na odpovídajících evangelních místech české Kralické bible. Vztah uvedených stsl. participií k nejběžnějšímu prostředku konkurujícímu, tj. k relativním větám substantivním, představuje typicky asymetrický model překladové ekvivalence, neboť řeč. participia v této funkci jsou do staroslověnštiny překládána zčásti participií, zčásti relativními větami, naproti tomu řeč. relativní věty substantivní jsou do staroslověnštiny překládány pouze relativními větami, nikoli však participií v substantivní funkci; v překladovém čtverci zůstává pole „řeč. relativní věta: stsl. participium“ neobsazeno, srov.

		stsl.	
		participium	relativní věta
řeč.	participium	+	+
	relativní věta	-	+

Z těchto pozorování lze nepochybně vyvodit závěr, že řečtina ovlivněním četnostní relace uvedených prostředků syntakticky v stsl. textech navzájem konkurujících se specifickým způsobem a podstatně podílela na vytvoření „syntaktického profilu“ staroslověnštiny.

Jako celek vstupovala staroslověnština do komplexní jazykové reality staré Moravy, starého Bulharska, staré Rusi atd. jako funkčně stylově stratum literární, ve srovnání s živou místní mluvou „vysoké“. Byla však nadto též stylově diferencována

⁶ Večerka, R.: *Odkaz Josefa Kurze v oboru staroslověnské syntaxe*, in: *Opera Slavica – Slavistické rozhledy* 12, 2002, Nr. 2, 42–48.

vnitřně, neboť některé její syntaktické prostředky se jeví jako „knižnější“, jiné zase jako hovorovější, kolokviální atp.

Vysloveně knižní prostředky bez opory v živém domácím úzu byly v staroslověnštině vytvářeny vlivem řeckým, jak bylo už uvedeno výše. Řečtina jako literární jazyk s dlouhou tradicí připožítela např. různé typy slovosledné figury hyperbaton nejen ve verších, ale běžně i v próze, kdežto staroslověnština bez předchozí literární tradice tíhla ke kolokviálně zřetelnějšímu a prostšímu sukcesivně kontaktnímu řazení větných členů. Proto se tímto způsobem překládaly do staroslověnštiny často i syntagmaticky diskontinuální sekvence řeckých předloh, např. Mt 18,19 *ašte* (1) *dьva* (2) *otъ vasъ* (3) *svěštaete* (4) *na zemi* (5) Zogr, Mar, As – v řecké předloze řazení (1) – (2) – (4) – (3) – (5). Někdy však zůstalo řec. hyperbaton s predikátem oddělujícím od sebe členy atributivního syntagmatu přece jen v stsl. překladech (a to i evangeliiích) zachováno, např. J 5,20 *pokažetъ emu. eže samъ tvoritъ. i bolъša si* (sic! pro *sichъ*) *pokažetъ emu děla* Zogr, Mar, As – slovosled shodný s řeckou předlohou. Je příznačné, že zejména často je tento slovosledný typ doložen v Supr, např. 392.28–29 *chulъny kovaaše na nъ mysli* – slovosled shodný s řeckou předlohou, dokonce i s predikátem rozčleňujícím syntagma s atributivním genitivem bez zřejmějšího motivu anteponovaným, např. 338. 14–17 *děti chvalq prinoseъtъ. da roditelъ oblicetъ bezakonija. i věrujqъtiichъ obnovetъ bogopoznanije* – slovosled shodný s řeckou předlohou. Takové syntaktické kalkování má paralelu v kalkování slovotvorném, v památce též silně zastoupeném. Tímto postupem měl nejspíše jazyk literatury bulharského Prvního carství resuscitovat soubor výrazových prostředků specificky spisovných, neboť ten tam byl náhle ochuzen o ty prostředky bulharského původu, kterými se staroslověnština na Moravě od tamního jazykového úzu odlišovala a které tam s největší pravděpodobností byly znaky jazyka literárního, jako např. s proti moravskému *š* za *ch* po 2. a 3. palatalizaci velár, srov. stsl. pl. *duši*, sg. *vъsъ* proti moravskému *duši*, *vъšъ*, *l* proti moravskému *dl*, *tl*, srov. stsl. *velъ* proti moravskému *vedlъ*, gen. sg., nom. ak. vok. pl. ja-km. a ak. pl. m. jo-km. *-ę* proti moravskému *-ě* (tertium), srov. stsl. *dušę*, *mōžę* proti moravskému *dušě*, *mōžě*, instr. sg. o-km. *-omъ* proti moravskému *-ьmъ*, srov. stsl. *gradomъ* proti moravskému *gradьmъ*, nom. sg. participia praes. act. sloves 1. a 2. tř. *-y* proti moravskému *-a*, srov. stsl. *nesy* proti moravskému *nesa*, atd. Na bulharské půdě byly tyto jazykové prostředky literárních textů totožné s prostředky živé místní mluvy a ztratily tam diferenční sílu prostředků specificky spisovných; jejich repertoár byl tedy v bulharském prostředí dobudován mj. i masivním kalkováním slovotvorným a syntaktickým. Po této stránce odlišuje proto nápadně vyšší frekvence i uvedeného slovosledného prostředku syntakticky knižního Supr jako literární památku bulharského původu stylově jak od místní živé mluvy lidové, tak i od ostatních stsl. památek Jagičova kánonu.

Zdá se dále, že se mezi těmito památkami projevuje na pozadí stylové vrstvy obecně, nespecifikovaně literární též náznak vytváření stylu „biblického“. V tomto smyslu by snad bylo možno interpretovat slovosledné rozdíly mezi památkami v syntagmatech s kongruentními posesivními zájmeny *mojъ*, *tvojъ*, *svojъ*, *našъ*, *vašъ*. Jsou sice doložena jak v postpozici, tak i v antepozici k determinovanému jménu, např. J 7,6 *vřemę vaše* Zogr, Mar, As, ale J 13,10 *azъ umychъ vaši nodzě* Zogr, Mar, As,

vamъ nozě Sav – v obou dokladech slovosled shodný s řeckou předlohou – ale statisticky nápadně nízká frekvence antepozice je typická právě pro texty biblické, z nichž je v Sin zastoupena v 0,2% (z celkového počtu 2059 dokladů), v evangelních kodexech Zogr, Mar, As, Sav 3,9% (z celkového počtu 3392 dokladů na 1155 místech evangelního textu) a v En v 4,4% (z celkového počtu 95 dokladů). Linie procentové míry antepozice se po textech biblických nápadně láme a silně vzrůstá: v Euch obnáší již 19% (z 932 dokladů), v Cloz 22,6% (z 84 dokladů), v Supr 36,1% (z textového vzorku obsahujícího 188 dokladů), v panonských legendách více než 32% (z 213 dokladů) a v nomokánonu dokonce 65,4% (ze 119 dokladů). Ve všech přeložených textech se objevuje zanedbatelný počet dokladů, v nichž je řeč. postpozice přeložena stsl. antepozicí, ale i v tomto případě je stsl. antepozice za řeč. postpozicí nejméně zastoupena v památkách biblických: v Sin v 0%, v evangeliích v 0,45%, kdežto v ostatních památkách přece jen vyšší: v Euch v 3,2%, v Cloz v 3,4% a v textové ukázce ze Supr ve 4,2% dokladů. Výrazněji se projevuje v staroslověnských textech tendence k postpozici, z toho daleko nejnápadněji právě v evangeliích. Je přitom pozoruhodné, že z 31 evangelních míst (v 94 dokladech ze Zogr, Mar, As, Sav) překládajících řeckou antepozicí má staroslověnský text na 30 místech postpozicí shodně se zněním latinské vulgáty, např. Mt 9,6 *възъми одръ твои* Zogr, Mar, As, Sav – řecký text s antepozicí, latinský s postpozicí. Nelze vyloučit, že na tento slovosledný typ staroslověnský mohlo v Metodějově arcidiecézi, v níž se při mších četly evangelní a apoštolní lekce latinsky a staroslověnsky paralelně, vykonávat jistý tlak i znění latinské.

Nedostatek jazykové kompetence pro staroslověnštinu může být aspoň pracovní někdy suplovan, respektive kompenzován srovnávacím aspektem slovanským, jak bylo už ostatně předvedeno v případě slovosledných typů negovaného perifrastického perfekta (viz výše). Jako zvlášť užitečný se tento postup uplatňuje při interpretaci asymetrického modelu řecko-staroslověnské překládové ekvivalence (viz výše). Jeho jednotlivé případy mohou mít totiž různou hloubkovou hodnotu.

Např. předložková a bezpředložková spojení neurčitých a tázacích zájmen a číslovek s partitivním genitivem determinovaného jména typu *jedinъ/кѣто/которыѣ...ichъ // jedinъ/кѣто/которыѣ...отъ nichъ* odpovídají týmž konstrukcím řeckých předloh bez předložky, nebo s předložkou *ex* (stsl. *отъ* odpovídá řeckému mladšímu, byzantskému *apo*, které tu v živé mluvě už vytlačilo původnější *ex*). V příslušném překládovém čtvrtci zůstává pole „řeč. vazba předložková : stsl. vazba bezpředložková“ neobsazeno, ale dobře obsazena jsou pole „řecká vazba předložková : staroslověnská vazba předložková“, „řecká vazba bezpředložková : stsl. vazba předložková“ a „řecká vazba bezpředložková : stsl. vazba bezpředložková“. Protože v současných slovanských jazycích se neužívá konstrukce bezpředložkové, nýbrž jen předložkové (s *jbz* v severoslovanských jazycích, srov. české *jeden z nich*), hodnotily se někdy stsl. bezpředložkové vazby překládající konstrukčně stejné vazby řecké jako syntaktické kalky podle řečtiny. Pohled do historie slovanských jazyků však tento názor koriguje; v jejich starších fázích jsou totiž bezpředložkové konstrukce tohoto typu (vedle předložkových) bezpečně doloženy, srov. např. stč. *Jeden jich, který jich...// jeden z nich, který z nich...* V tomto případě lze vliv řečtiny na staroslověnštinu připustit nejspíše jen v tom smyslu, že jí mohl být upraven (zvětšen) frekvenční index

bezpředložkové konstrukce, ale ta by přitom byla jako vývojově slabší (tj. jako archaismus?) stále ještě prostředkem plně funkčním.

Odlisným způsobem je zjevně třeba hodnotit asymetrii překladové ekvivalence tzv. monoprotetismu a polyprotetismu, tj. neopakování a opakování předložky u vícečlenného (aspoň dvoječlenného) předložkového větňého členu, např. *otъ boga i člověkъ* proti *otъ boga i otъ člověkъ*. V staroslověňštině početně převažují konstrukce polyprotetické nad monoprotetickými. Přitom neobsazeno (nebo skoro neobsazeno) zůstává v překladovém čtverci pole „řec. polyprotetismus : stsl. monoprotetismus“. Přestože se tedy stsl. monoprotetické konstrukce objevují prakticky jen na místech, kde mají přímou oporu ve znění řeckém, kdežto odchylně od řec. předlohy se jich neužívá, nelze je zjevně chápat jako kalky podle řečtiny. Polyprotetismus a monoprotetismus jsou totiž ve vývoji slovanských jazyků doloženy od nejstarších fází až do současnosti kontinuálně. Se zřením k dnešním stylistickým rozdílům mezi oběma těmito typy lineární větňé organizace bylo by možno silnější tíhnutí stsl. textů k polyprotetismu chápat jako reflex živé řeči, jako příznak toho, že v spisovném standardu byla trpěna konstrukce z ústní mluvy, přestože syntaktickou stavbu rozvolňovala a byla proto i méně intelektualizovaná a racionalizovaná než konstrukce monoprotetická. Stsl. polyprotetismus, který se objevoval též odchylně od řeckých literárních předloh, mohl být kromě toho v první generaci bilingvních překladatelů plně legitimizován tím, že byl v byzantské řečtině mluvené zastoupen silněji než v tradičním jazyku spisovném.

Souhrnné zjištění, že funkční rozpětí syntaktické stavby staroslověňštiny je rozloženo mezi výrazovým systémem spisovně racionalizovaným a intelektualizovaným na jedné straně a v mnohem menší míře lidovou mluvou s jejími různými archaickými a přežitkovými jevy na straně druhé, by samo o sobě bylo v takto obecné formulaci jen banální. Přínosnější jsou snad po této stránce konkrétní charakteristiky jednotlivých syntaktických útvarů, o něž se ve svém kompendiu pokouším.